

УДК 391 (477.46)

Наталя Сивачук,
кандидат педагогічних наук, доцент,
Олександр Санівський
Умань, Україна

СЕМАНТИКА ОБРАЗУ ВОЛОДАРЯ ПІДЗЕМНО-ПІДВОДНОЇ СТИХІЇ НА РУШНИКАХ ІСТОРИЧНОЇ УМАНЩИНИ

У статті розкривається семантичний зміст образу володаря підземно-підводної стихії на вишиваних рушниках історичної Уманщини.

Ключові слова: *семантичний зміст, тримірна структура Всесвіту, космогонічні уявлення, Змій-Дракон-Ящур, архаїчні образи, обряд, ритуал, сакральний зміст, антропоморфні фібули, архаїчний обряд.*

У період польових досліджень (експедиція 1999 року) викладачів та студентів кафедри української літератури та народознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (с. Сушківка Уманського району) було знайдено рушник, на якому зображено подорож по трьох світах Всесвіту. Виріб датований 1912 роком, автором його є Петренко Марія Яківна, місцева мешканка, 1895 року народження, а належав він Петриченко Лілії Василівні, яка люб'язно нам його подарувала.

На рушнику зображено тримірну структуру Всесвіту: верхній світ презентує Сонячна Олениця, середній – дещо стилізовані фігурки чоловіка та жінки, нижній – дракон-ящур.

Генеза володаря нижнього світу пов'язана з болотними городищами, які в давнину були своєрідними жертовниками-требищами, тобто місцями, де вживалася ритуальна їжа та питво. Академік Б. Рибakov висловлює думку, що

болотні городища зони Зарубенецької культури є частиною ритуальних місць стародавніх слов'ян (поряд з шанованими горами), присвячених культу підземно-підводного божества Ящура, де жертви топили у воді, яка оточувала священне болото [15, 153]. Цей образ бачимо на середньовічних антропоморфних фібулах, зразки яких було знайдено на території сучасної Канівщини (нині це експонат у фондах археологічної колекції Черкаського обласного краєзнавчого музею) [16, 132].

На прихильність древніх художників до образу Ящура-дракона, володаря підземно-підводного світу, міг також вплинути вигляд невеликого кам'яного острова на річці Рось, що знаходиться біля сучасного Корсунь-Шевченківського. Острівець з червоного граніту довжиною в 200 метрів має вигляд Ящура, який лежить у річці: вузька морда зі щілинами очей, коротенькі лапи, довгий хвіст. За гіпотезою Б.Рибаківа, «цей острівець міг бути культовим об'єктом, але повені не лишили ніяких слідів» [13, 281].

Вчені вважають, що для населення Середньонаддніпряни культ Ящура-дракона, володаря підводно-підземного світу міг посідати теж одне з найважливіших місць у язичницькому пантеоні. Його вшановували упродовж віків племена, що поселилися поблизу великих рік та озер (Дніпро, Дунай, Дністер, Рось, Онега, Ільмень), про що свідчать археологічні знахідки ХХст., а саме: предмети побуту, музичні інструменти, ритуальні чаші, ножі, що належали жерцям, череп'яні люльки, жіночі прикраси.

На трипільській кераміці, яка містить космогонічні уявлення про триярусність світобудови, спіралі-меандри поділялися на дві групи: з солярною символікою та зі зміями. Безперервні ланцюжки зміючок-дракончиків, які безкінечною стрічкою обрамляють ємкість, виражали найважливішу для хлібороба ідею плинності часу. Нині відомі два зміїних свята на рік, які ніби ділять річне коло на дві половини: перше, пов'язане з відходом змії під землю (14 вересня), а друге – з весняною появою їх на землі 25 березня. До періоду осінньо-зимової сплячки варто додати ще й

добовий ритм перебування їх на поверхні та виповзання назовні. Мабуть, в далекому минулому Змій-Ящур-Дракон був не тільки володарем підземно-підводної стихії, оскільки його синусоподібне тіло нагадує хвилясту лінію, яка у всіх міфологіях світу є символом плинності часу, космічного ритму. Цей образ вносив динаміку в статичну картину світобудови на трипільській кераміці.

Вільний політ фантазії землеробів упродовж віків з часом перетворив Змія в перевертня Василиска, в Летючого Дракона, Змія-Горинича, Ящура, Аспида, Гієну Огненну.

Згідно світоглядних уявлень українців є низка архаїчних обрядів, пов'язаних з культом шанування, очищення та завороження копанок-калабань, криниць, ставків, рік, озер. Це сакральний похід до безодень, драговин та криничок, колись популярний на території усїєї України, метою якого було задобрення утаємниченого «єства», володаря темної драговини, щоб він не хапав людей, тварин, не чинив біди, а відкрив водяні ключі і віддав вологу людям. «Такі походи, – пише С.Килимник, – супроводжувалися співами, грою музик, танцями, замовляннями. До драговини йшли з гіллям-кличанням, полином, татарським зіллям, з квітками та Юрієвою росю, а в останніх часах деінде – з благовіщенською стріховою водою» [8, 405]. Цілком можливо, що такий рушник використовували у контексті ритуалу літїї.

Українці здавна шанують безодні (без-о-дна), де з надр б'є джерельна вода, що аж «зуби ломить», цілюща, помічна від багатьох недуг, на якій заварювали лікарські трави. Загибель людей у безоднях та драговинах народ вважав даниною володарю підземно-підводної стихії, що є відгуком давнього вірування про принесення Ящура в жертву молодих дівчат, аби задобрити його, і таким чином викликати священну вологу для врожаю.

Трансформацією давнього язичницького вірування в підземно-підводне божество є дитяча гра «Ящур», описана у багатьох етнографічних збірниках.

Дівчата стають колом, а в середину вибирають хлопчика за Ящура, ходять колом і співають:

<i>Ой, не ходи, Ящуре,</i>	<i>Котру маєш,</i>
<i>В гороховім мості.</i>	<i>Собі вибираєш.</i>
<i>Май собі дівку,</i>	<i>Як не ймеш,</i>
<i>Як перепілку.</i>	<i>Зараз вмреш.</i>

«Ящур» вибирає з кола дівчину, вклоняється їй, а та дає йому подарунок-хусточку, каблучку, тощо. Тоді пісня знову повертається, і «Ящур» вклоняється іншій дівчині, і т.д. Потім дівчата по черзі випрошують свої подарунки назад:

*Ящурочку, голубочку,
Оддай тую худобочку,
Що я пряла, заробляла,
За Ящуром прогуляла [4, 61].*

Як пише професор С.Килимник, наші предки вірили, що всі надприродні сили «обитають» у неприступних для людини місцях як, наприклад, скелі, болота, драговини («обиталище» міфічного Ящура). Драговиною називали болото, яке підігрівалося знизу водою, мабуть, з підземних теплих джерел, тому і влітку, і взимку було покрите зеленою свіжою травицею, а своїм смарагдовим покривом-килимом манило до себе людей і тварин. Коли ж хтось ступав на болото, то воно його негайно засмоктувало, і жертва зникала у темних глибинах. Звідси й бере свої витoki обряд ходіння на драговину, який побутував в Україні впритул до ХХ століття, але вже під знаком християнської віри. Професор С. Килимник переконує, що під час цих «околишніх» походів приносили жертви «єству драговини», а саме: кутю, молоко, крашанки [6, 405].

Архаїчний сюжет про божка-ящура («крокодила») відомий з руської вставки у перекладі «Бесіди Григорія Богослова про випробування града» за списком XI ст. Російська вставка починається там, де йдеться про рибальство

та пов'язані з ним магичні обряди : «...Ов (некто, некоторый) пожре неводу своему, имъешу мьного благодарственная жертва за богатый улов).

Ов требу створити на студеньци (у родника) дъжда иски от него, забыв, яко бог с небес дъждь дает. Ов не сущим богом жьрет и бога створьшаго небо и землю раздражаеть.

Ов реку богиню нарицаеть и зверь, живущи в ней, яко бога нарицаая, требу творить» [14, 260].

Я.Є.Боровський у дослідженні «Світогляд давніх Киян» згадує про старовинну народну пісню, в якій ідеться про невірних людей, які поклонялися зміїщу і несли йому в жертву щодня людину:

*Були люди невірнії,
Вони Богу не вірили,
А вірили у цмочище,
В безумнеє у зміїще,
Зміїщу вони оброку несли.
На день оброку по чоловіку [2, 107].*

Вчений також розповідає про віднайдення в Києві в 1981 році на вул. Стрітенській верхньої частини трійчастої бронзової фібули, на якій нижній щиток зображає ящур з чотирма лапами-виступами. У його обрисах дужка, що з'єднує обидва щитки, може розглядатися як його хвіст. Ящур є володарем підземно-підводного світу і тримає на собі землю, на яку з усіх боків падає живильне сонячне сяйво. Дослідник зауважує, що таке зображення зустрічається на деяких кістяних виробах з Києва.

Викликає інтерес реальний прообраз священного Ящура, якого древні новгородці нарекли «коркодиллом». Сучасна зоологія не може нам допомогти у пошукові прообразу Ящура-Дракона. Проте академік Б.Рибаків радить звернутися до «Записок про Московію» С.Герберштейна, які написано в першій половині XVI ст., і саме там можна знайти те, що нас цікавить: «Там и поныне много идолопоклонников, которые кормят у себя дома, как бы

пенатов, каких-то змей с четырьмя короткими лапами наподобие ящериц с черным и жирным телом, имеющих не более 3 пядей (60-70см.) в длину и называемых гиавоитами. В полоденные дни люди очищают свой дом и с каким-то страхом, со всем семейством благоговейно поклоняются им, выползавшим к поставленной пище. Несчастья приписывают тому, что божество-змея было плохо накормлено» [13, 281].

Про реальне нашестя ящурів, а не про підготованих «гівоїтів» йдеться в Псковському літопису, уривок з якого наводить Б.А.Рибаков:

«В лета 7090 (1582)... Того лета изыдоша коркодилы лютии звери из реки и путь затвориша: людей много поядоша. И ужашосошася людие и молиша бога по всей земли. И паки спряташася, а иных избиша» [11, 281].

Про об'єкт нашого дослідження йдеться у «Міфологічному словнику»: «Индрик-зверь-всем зверям отец, персонаж “Голубиной книги”, описывается с двумя, а не с одним рогом. Индрику приписываются необыкновенные свойства других фантастических образов средневековой книжной традиции – царя вод... Индрик – подземный зверь, “ходит по подземелью, словно солнышко по поднебесью”; он наделяется чертами хозяина водной стихии, источников, кладезей» [9, 247].

В книзі «Персонажи славянской мифологии» про нього читаємо: «Индрик-зверь-всем зверям царь, прародитель всех зверей. Мифическое существо, которое по преданиям жило под землей и своим единственным рогом прочищало путь подземным водам, чтобы питать все живое, поддерживать жизнь на земле. Огромный, подобный змею. Если Индрик-зверь рассердится – учиняется землетрясения. В засуху его призывали подать воду в колодцы и водоемы, напоить траву, деревья, сберечь урожай» [12, 78].

Переважна більшість варіантів російського фольклору малюють Индрика як підземного звіра, тісно пов'язаного з водами :

*Ходит он по подземелью,
Пропускает реки, кладези студеные,*

*Живет он во святой горе,
Пьет и ест во святой горе.
Куды хочет идет по подземелью,
Как солнышко по поднебесью.
Потому же у нас Индрик-зверь всем зверям отец [12, 46].*

У словнику Володимира Даля про нього читаємо:

«Индрик-какой-то сказочный зверь, поминаемый в стихах и песнях в народе. У нас Индрик-зверь всем зверям отец» [3, 44].

У дослідженні М.Л.Серяков розглядає низку синонімів до імені Индрик: Виндрик, Кондрик, Авандрій, Андруг, Єдинорог, Єдинор. А серед них і Білояндрик. Останнє ім'я найбільше нас зацікавило, оскільки звучить дуже подібно до імені головного персонажа української гаївки-веснянки Білоярчика, Білоданчика, який теж пов'язаний з водною стихією:

<i>Ой мій милий, Білоданчику,</i>	<i>Пригладь, пригладь головочку,</i>
<i>Поплинь, поплинь по Дунайчику,</i>	<i>Зазуй, зазуй черевички.</i>
<i>А вмий, а вмий біле личко,</i>	<i>Возьми себе похід лядочки,</i>
<i>Вбери, вбери сорочечку,</i>	<i>Шукай собі челядочки [7, 219].</i>

Українська етнографія знає багаточисельні приклади зображення ящурів на кобзах і бандурах, що дає змогу висловити думку про те, що ці музичні інструменти теж були ритуальними, і використовувалися в язичницьких літургіях поблизу води. У колекції автора є люлька з козацького могильника із зображенням Ящура. На дерев'яних віконницях, що прикрашають віконниці старовинних хат Уманщини, майстри минулого теж любили вирізати стилізовану фігуру Ящура-Дракона.

Можна висловити гіпотезу, що рушник з с. Сушківка використовувався в ритуалі, пов'язаному з поклонінням воді, водяному духові, що могло мати дві мети: перша – уласкавити володаря підводного царства, аби він дав жадану вологу на поля (якщо літо 1912 року було засушливим) чи припинити дощові потоки (якщо літо 1912 року було занадто дощовим); друга –

умилостивити його, щоб він не хапав людей у ставку чи безодні (якщо в цей рік багато топилося людей). Перша версія відпала після того, як ми одержали дані Гідрометеоцентру про те, що влітку 1912 року рівень вологості та температура повітря відповідали нормі. Друга – не знайшла документального підтвердження. І тоді залишилася одна, мабуть, єдино вірна. Уманщина справіку страждає через нестачу питної води, яку відмежовує товстий шар граніту, тому копання криниць було дуже складною роботою. У с. Сушківка глибина криниць іноді досягає 38 – 40 метрів, копачеві часом доводилося добиратися до води впродовж значного часу. Мабуть, через цю «суш», недоступність води, місцина і отримала назву.

За таких умов цілком можливо підтримувалися вірування у підземно-підводного володаря, який утримує цілющу вологу і може її віддати людям лише за певних умов, наприклад, виконання певних ритуальних дій на зразок очищення та заворожіння криничок, колодязів. Образ Ящура – Змія – Дракона – Індрика – Білояндрика – Білоярчика – Білзорчика – Білоданчика є одним з найбільш активних на рушниках історичної Уманщини другої половини ХІХ – початку ХХ століття.

Семантика образу володаря підземно-підводної стихії свідчить:

- про його поширеність на теренах історичної Уманщини;
- про його побутування у контексті обряду та ритуалу;
- про архаїку цього образу (датується міфологічним часом);
- що образ Ящура-Дракона-Змія є багатофункціональним;
- про його наявність на предметах побуту, народному ужитковому мистецтві;
- про те, що цей образ є надбанням не тільки російської, але й народної культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Богуславская И. Я. Русская вышивка – М., 1972. – С. 11.

2. Боровський Я. Є. «Світогляд давніх киян». – К.: Наук. думка, 1992. – С. 107.
3. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: Т.2. – И-О. – М.: Рус. яз., 1989. – С. 44.
4. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості: Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки. – К.: Веселка, 1989. – С. 61.
5. Збенович В. Г. Дракон в изобразительной традиции культуры Кукутени-Триполье // Духовная культура древних обществ на территории Украины. – К., 1991. – С. 29.
6. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: У 3 кн., 6 ч. – Кн. II, Т. 4 (Літній цикл). – АТ «Обереги», 1994. – С. 405.
7. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: У 3 кн., 6 ч. – Кн. I, Т. 1 (Весняний цикл). – К.: АТ «Обереги», 1994. – С.219.
8. Килимник С. Сакральний (святочний) похід до безодень, драговин та криничок // Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: Кн. II, Т. 4 (Літній цикл). – Факс. вид. – К.: АТ «Обереги», 1994. – С. 405.
9. Мифологический словарь / Гл. ред. Е. Мелетинский. – М. – Сов. энциклопедия, 1991. – С. 247.
10. Персонажи славянской мифологии (рис. словарь). Сост.: А. А. Кононенко, С. А. Кононенко. – К.: Фирма «Корсар», 1993. – С. 78.
11. Псковський літопис. – М., 1955. – Т. II, с.262 // В кн.: Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси. – М.: Наука, 1988. – С. 281.
12. Русские народные песни, собранные П. Киреевским. – М., 1848. – С. 46.
13. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. – М.: Наука, 1988. – 729 с.

14. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси. – М.: «Наука», 1988. – 782 с.
15. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. – Переизд. М.: Русское слово, 1997. – 824 с.
16. Шкулета Л. В. Огляд археологічних колекцій з фондів Черкаського обласного краєзнавчого музею // Археологічні дослідження на Черкащині. – Ч.: Сіяч, 1995. – С. 132.

Natalya Syvachuk
Oleksandr Sanivskyi

Semantics of character of underground and underwater element owner on the towels of historical Uman region

In the article semantics of character of underground and underwater element owner on the towels of historical Uman region is lighted up.

Keywords: semantic content, three-dimensional structure of Universe, cosmogony idea, serpent-dragon-lizard, archaic images, ceremony, ritual, sacral content, anthropomorphous fibula, archaic ritual.